

УДК 316.334.4:340.11

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.21.03>

ВИДИ ДЕФОРМОВАНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ

Проць Олександра Євстахіївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства,
соціології та політології
(Дрогобицький державний
педагогічний університет
імені Івана Франка,
м. Дрогобич, Львівська область,
Україна)
orcid.org/0000-0002-2280-6836

У статті узагальнено теоретичні уявлення про деформації суспільної правосвідомості. Підтверджено, що українське суспільство сьогодні перебуває у стані подвійної трансформації. З одного боку, воно набуває ознак суспільства ризику, а з іншого – переживає зміни в політичній, економічній, соціальній і культурно-духовній сферах життя. Негативним наслідком цих трансформацій визнаються деструктивні зміни в суспільній правовій свідомості, які в юридичній науці позначаються терміном «деформації правосвідомості». В авторському розумінні правосвідомість являє собою єдність чотирьох елементів (раціонального, емоційного, ціннісно-орієнтаційного та вольового), які перебувають у діалектичному взаємозв'язку і взаємодії та адекватно відображають правову реальність. Відповідно, деформації правосвідомості – це спотворення, що виникають унаслідок ушкодження її елементів (одного чи декількох), через що правова реальність відображається неадекватно. Для класифікації деформацій правосвідомості використано такий критерій, як глибина й обсяг ушкоджень елементів правосвідомості, що відображають ступінь їх суспільної небезпечності. Поширеними видами деформованої правосвідомості сучасного українського суспільства як суспільства ризику визнано правовий ідеалізм, правовий інфантилізм, правовий конформізм та правовий нігілізм, причому останній вид найбільш небезпечний за наслідками. Проаналізовано зазначені види деформацій правосвідомості, виявлено відмінності між ними. Характерною рисою правосвідомості сучасною українського суспільства є інтеграція різних видів її деформацій. Встановлено, що в суспільстві ризику виникає такий вид деформації, як маргіналізована правосвідомість, що характеризується існуванням взаємовиключних орієнтацій та установок, небажанням знаходити компроміс і навіть готовністю застосовувати крайні форми ворожості. Розмежовано правову демагогію та деформації правосвідомості, які перебувають у співвідношенні «причина – наслідок». Правова демагогія визначена як юридично значущий вплив на знання, почуття й дії людей, що є формою обману та використовується зазвичай для досягнення певних цілей, нерідко корисливих. Саме правова демагогія може породжувати такі деформації правосвідомості, як правовий ідеалізм і правовий дилетантизм.

Ключові слова: деформації правосвідомості, правовий ідеалізм, правовий інфантилізм, правовий конформізм, правовий нігілізм, правова свідомість.

TYPES OF DEFORMED LEGAL CONSCIOUSNESS IN A RISK SOCIETY

Prots Oleksandra Yevstakhiivna,
Candidate of Law Sciences, Associate
Professor,
Associate Professor at the Department
of Law, Sociology and Political Science
(Drohobych Ivan Franko State
Pedagogical University,
Drohobych, Lviv region, Ukraine)
orcid.org/0000-0002-2280-6836

The article summarizes the theoretical ideas about the deformation of public legal consciousness. It is confirmed that Ukrainian society today is in a state of double transformation. On the one hand, it acquires signs of risk society, and on the other hand, it is experiencing changes in the political, economic, social, cultural and spiritual spheres of life. The negative consequence of these transformations is recognized as destructive changes in public legal consciousness, which in legal science is denoted by the term “deformations of legal consciousness”. In the author's understanding legal consciousness is a unity of four elements (rational, emotional, value-oriented and volitional), which are in dialectical interrelation and interaction and adequately reflect the legal reality. According to the deformation of legal consciousness – these are distortions arising from damage to its elements (one or more), as a result of which the legal reality is reflected inadequately. To classify deformations of legal consciousness we used such a criterion as the depth and volume of damage to elements of legal consciousness, reflecting the degree of their public danger. Widespread types of deformed legal consciousness of modern Ukrainian society are recognized legal idealism, legal infantilism, legal conformism and legal nihilism, with the latter type being more dangerous by consequences. These types of deformations of legal consciousness were analyzed, the differences between them were revealed. A characteristic feature of the legal consciousness of modern Ukrainian society is the integration of different types of its deformations. It is established that in the risk society there is such type of deformation as marginalized legal consciousness, characterized by the existence of mutually exclusive orientations and attitudes, unwillingness to find a compromise and even readiness to apply extreme forms of hostility. Legal demagogy and deformations of legal consciousness are distinguished, which are in the “cause – effect” relation. Legal demagogy is defined as a legally significant influence on the knowledge, feelings and actions of people, is a form of deception and is usually used to achieve certain, often selfish goals. It is legal demagogy that can produce deformations of public legal consciousness, in particular, legal idealism and legal dilettantism.

Key words: deformation of legal consciousness, legal idealism, legal infantilism, legal conformity, legal nihilism, legal consciousness, risk society.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство переживає складний і суперечливий період свого становлення й розвитку. Його транзитивний стан зумовлений змінами, які відбуваються в політичній, економічній, соціальній та культурно-духовній сферах суспільного життя з моменту проголошення незалежності України й донині. Крім того, українське суспільство дедалі більше набуває рис суспільства ризику. Усе це спричиняє як позитивні, так і негативні наслідки, причому серед останніх можна назвати деструктивні зміни в суспільній свідомості, зокрема правовій. Такі зміни в юридичній науці визначаються як деформації правосвідомості, дослідженням

яких займається багато вітчизняних і зарубіжних учених. Останнім часом увагу українських науковців привертають проблеми філософсько-правової оцінки деструкції правосвідомості та шляхів її виправлення (В.І. Сировацький); фактичного стану правової культури населення України та відображення в ньому деформованої правосвідомості (М.В. Суходоля); детермінантів деформацій правосвідомості (М.В. Пампура) тощо. Однак це не знижує актуальність обраної нами проблематики, оскільки характерною рисою українських реалій, на жаль, є посилення ризиків і, відповідно, їх впливу на правову свідомість.

У зв'язку із цим метою статті є аналіз особливостей сучасного стану суспільної правосвідомості та основних видів її деформацій у суспільстві ризику.

Виклад основного матеріалу. Правова свідомість традиційно визнається основоположним, центральним елементом правової культури як окремої особистості, так і суспільства загалом. Правосвідомість являє собою сукупність поглядів, ідей, почуттів, настроїв, уявлень про право та його роль у житті держави, суспільства, людини. Сформований у свідомості «образ права» слугує імпульсом для прийняття відповідних правових рішень, дій та інших поведінкових актів. Із цього постає, що поведінка людини у правовій сфері залежить від того, як вона сприймає право, тобто від її правосвідомості. Безперечно, при цьому варто враховувати два аспекти: внутрішній, який передбачає взаємозв'язок правосвідомості й мислення, психофізіологічні особливості, риси характеру, та зовнішній, під яким розуміється не лише пасивне відображення економічних, соціальних та інших процесів і явищ, а й вплив чинників постійного чи тимчасового характеру. До них належать реформи, державні перевороти, протистояння суспільних груп, діяльність державних і суспільних інститутів [1, с. 38].

Ідеться про те, що складні й суперечливі процеси, які відбуваються в сучасному суспільстві ризику, по-різному впливають на правову свідомість і правову поведінку конкретних осіб, суспільних груп, суспільства загалом. Схожу думку має В.І. Тимошенко, яка зазначила: «Соціальні трансформації завжди справляли суперечливий вплив на стан суспільства. Нестабільний його розвиток у сучасній Україні, неможливість законним шляхом реалізувати права й свободи, криза в соціальній, економічній і духовній сферах, занепад економіки, війна на сході країни, безробіття, зuboжіння населення, його масова міграція, у тому числі за кордон у пошуках роботи, а то й безпеки, корупція, девальвація національної валюти, утвердження культу споживання, насильства, цинізму й лицемірства, злочинність – усе це, на жаль, – реалії сьогодення» [2, с. 27]. До цього переліку можна додати ризики, характерні не лише для українського суспільства, а й для світової спільноти, серед яких – наслідки пандемії COVID-19, тероризм, політичні протистояння, збройні конфлікти, інформаційні загрози тощо.

Усі ці ризики негативно впливають і на розвиток правової системи Української держави, і на стан правової свідомості українського суспільства загалом та кожної людини зокрема. Поняттям «деформація правосвідомості» (від лат. *deformatio* – спотворення) у юридичній науці традиційно позначаються стійкі зміни у свідомості суб'єкта, що формують його негативне ставлення до права та є передумовою його неправомірної поведінки. Так, на думку М.П. Требіна, деформація правової свідомості – це соціально-правове явище, що характеризується зміною її стану, за якого в носіїв формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, відчуття й настрої, переживання та емоції, які спотворено відображають юридичну дійсність і виражають негативне ставлення до чинного права, законності та правопорядку [3, с. 59]. Зі свого боку Ю.Ю. Калиновський вважає, що деформації правової свідомості – це «викривлення форми та змісту правових настанов, навичок і звичок на інституційному й неінституційному рівнях,

що відображається найперше в діяльності та дискурсивних практиках суб'єктів правовідносин, а також у засобах вирішення конфліктних ситуацій, стереотипізованих серед широких верств населення» [4, с. 218–219]. Незважаючи на певні відмінності у визначеннях деформацій правосвідомості, усі дослідники наголошують на їх негативному змісті, що стає визначальною передумовою протиправної поведінки та негативно позначається на умовах існування кожної людини [2, с. 28].

На нашу думку, правосвідомість являє собою єдність чотирьох елементів (раціонального, емоційного, ціннісно-орієнтаційного та вольового), які перебувають у діалектичному взаємозв'язку і взаємодії та адекватно відображають правову реальність. Раціональний елемент утворюють знання й розуміння права, усвідомлення змісту правових приписів; емоційний елемент – це власне емоції, настрої, почуття, що виникають із приводу правових явищ; ціннісно-орієнтаційний елемент відображає ціннісне ставлення людини до права, оцінку права як справедливого чи несправедливого, дієвого або недієвого, стабільного чи нестабільного тощо; вольовий елемент формують правові переконання, правова воля та правові установки. Відповідно, деформаціями правосвідомості ми вважаємо спотворення, що виникають унаслідок ушкодження її елементів (одного чи декількох), у результаті чого правова реальність відображається неадекватно.

Інакше кажучи, правосвідомість може мати два основні стани – позитивний і деформований, які відрізняються природою відображення правової дійсності та ставленням їх носіїв до чинного права, правосуддя й законності. Позитивна правосвідомість передбачає загалом позитивну оцінку правової реальності. Носій позитивної правосвідомості оцінює право як ефективний інструмент, за допомогою якого можна та потрібно регулювати відносини, суб'єктом яких він є, вирішувати конфлікти, що виникають, і захищати свої права й законні інтереси. І навпаки, носій деформованої правосвідомості сприймає право як неефективну або навіть шкідливу соціально-нормативну систему обмежувально-карального характеру [5, с. 170].

У юридичній науці розроблена досить розгалужена система різновидів деформацій правосвідомості, до яких зараховують правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм (фетишизм), правовий дилетантизм, правову демагогію та «переродження правосвідомості» [6, с. 544–546], правовий цинізм [7], правовий егоцентризм, зловживання правом [8] тощо. При цьому кожен із дослідників використовує різні підходи для їх розмежування. На нашу думку, критерієм для класифікації деформацій правосвідомості може слугувати глибина й обсяг ушкоджень елементів правосвідомості, що відображають ступінь їхньої суспільної небезпечності. З огляду на цей критерій найбільш поширеними видами деформованої правосвідомості сучасного українського суспільства вважаємо правовий ідеалізм, правовий інфантилізм, правовий конформізм та правовий нігілізм. Причому останній вид – правовий нігілізм – практично в усіх дослідженнях оцінюється як найбільш небезпечний за наслідками.

Більшість науковців наголошує на тому, що для українського суспільства правовий нігілізм є характерною формою правосвідомості. Загалом підтримуючи це твердження, М.В. Суходоля уточнює, що вираженням нігілізму українського суспільства є знецінення права, спотворення його змісту, звернення до букви закону, тоді як насправді особливу цінність має його дух. Наслідком такого правового нігілізму є відчуття правової безвідповідальності як держави перед особою, так і особи перед державою [9, с. 202].

На думку О.В. Волошенюка, необхідно розрізняти правовий нігілізм у вузькому й широкому значенні. Так, під правовим нігілізмом у вузькому значенні він пропонує розуміти повну зневіру у справедливості, силі й ефективності права, а під

правовим нігілізмом у широкому значенні – різні прояви негативного ставлення до права, до окремих сфер правового регулювання та юридичної діяльності, сумнівів у справедливості, силі й ефективності права [10, с. 7]. Вважаємо, що сам термін «нігілізм» дає підстави для чіткого й однозначного тлумачення правового нігілізму як цілковитого відкидання або ігнорування права, зневажливого ставлення до правових цінностей. Натомість сумніви в ефективності права як соціального регулятора можуть бути притаманні іншим видам деформованої правосвідомості, зокрема правовій індиферентності. Остання, як зазначає Т.В. Михайліна, пов'язана не з різко негативним ставленням до права, а з втратою віри в нього та намаганням суб'єкта триматися якнайдалі від будь-яких державно-правових інституцій, крім випадків нагальної необхідності [11, с. 28–29].

На нашу думку, небезпека правового нігілізму полягає в тому, що він уражає всі елементи правосвідомості. Так, щодо раціонального елемента це означає відсутність правових знань або свідоме нехтування ними; емоційний елемент нігілістичної правосвідомості охоплює відверто негативні емоції та почуття щодо права; ціннісно-орієнтаційний елемент характеризується не лише запереченням цінності права та правових цінностей, а й наявністю системи антицінностей – позитивним ставленням до порушень правових приписів і правопорушників, до кримінальної субкультури; вольовий елемент правосвідомості містить установки на протиправну поведінку (щоправда, вони не завжди реалізуються, зокрема, через страх перед можливим покаранням).

Під час розгляду правового нігілізму як одного з деструктивних станів правосвідомості схожі міркування висловлює В.І. Сировацький. Науковець слушно зауважує, що правовий нігілізм може проявлятися в різних формах заперечення права як соціальної цінності. При цьому неповнота ціннісних правових орієнтацій унаслідок відсутності адекватних ідей та уявлень, що мають вагоме соціальне значення, трансформує здоровий правовий світогляд людини в егоїстичний, егоцентричний. Вакуум у системі правових цінностей неминуче заповнюється уявленнями з протилежним знаком: якщо не цінується особистість, правова система, то в цій системі орієнтацій чільне місце відводиться егоїстичним інтересам або вузькогруповим поняттям [12, с. 10]. Отже, щодо правового нігілізму цілком виправдане позначення такого стану правосвідомості поняттям «деформація», натомість для характеристики інших можуть використовуватися поняття, що семантично менш негативно забарвлені: «відхилення», «ушкодження» тощо. Це стосується, зокрема, правового ідеалізму та правового інфантилізму.

Правовий ідеалізм визначається як схильність до гіперболізації ролі права в регулюванні суспільних відносин, перебільшення значення певних правових формулювань, приписування їм здатності радикально змінювати ситуацію у країні без урахування готовності суспільства до таких змін [13, с. 15]. Справді, правовий ідеалізм проявляється в переоцінці права та його можливостей у розв'язанні суспільних проблем. Наприклад, це можуть бути надмірні сподівання на те, що лише посиленням кримінально-правових санкцій можна знизити рівень правопорушності в суспільстві; при цьому не враховуються реальні передумови та причини правопорушень.

Правовий інфантилізм є таким відхиленням, коли деформації зазнає насамперед раціональний елемент правосвідомості, що проявляється у фрагментарності правових знань або їх недостатній глибині, хоча при цьому особа переконана в належній правовій освіченості. Правовий інфантилізм так само може породжувати негативні наслідки: наприклад, у процесі правозастосування слабке знання своїх статусів суб'єктами права провокує компетенційну корупцію – зловживання, втручання й обмеження прав.

Іншому виду деформацій – правовому конформізму – притаманна нечіткість або взагалі відсутність правових ціннісних орієнтацій. Якщо людина не має власних уявлень про цінність права та правові цінності, то власні установки на правову поведінку вона сформуванати не може, тому копіює поведінку свого найближчого оточення (діє, як усі). Небезпека правового конформізму полягає в тому, що під впливом соціального середовища поведінка людини може коливатися від правомірної до протиправної.

Слушну думку про суперечливість і своєрідну «оригінальність» правосвідомості українського суспільства висловила Т.В. Михайліна. Як вважає дослідниця, це проявляється в поєднанні («хімерному переплетенні») нігілістичного ставлення до права з так званим правовим ідеалізмом [11, с. 32]. Продовжуючи думку вченої, зауважимо, що нині в суспільній правосвідомості інтегруються практично всі види її деформацій – і ті, про які йшлося вище, і ті, які породжуються новими ризиками сучасності. Так, окремі дослідники звертають увагу на таку характеристику стану сучасної суспільної свідомості, як «маргінальність», що передбачає існування не просто суперечливих, а взаємовиключних орієнтацій та установок, небажання знаходити компроміс і навіть готовність застосовувати крайні форми ворожості проти незгодних [5, с. 171]. Маргінальна свідомість притаманна групам або індивідам, які під впливом зовнішніх чинників соціально-економічного й соціокультурного характеру змушені змінити своє соціальне становище, що супроводжується втратою колишнього статусу, системи цінностей, соціальних зв'язків тощо. Зрозуміло, що правова свідомість у такому випадку також зазнає кардинальних змін, тобто її можна назвати маргіналізованою.

Деформації правосвідомості є настільки складним феноменом, що нерідко дослідники висловлюють досить дискусійні судження. Так, А.С. Ткачук виокремлює такий вид деформації правової свідомості, як правова демагогія, що передбачає здійснення певного впливу на свідомість людей, наслідком якого стає формування однобічного або викривленого уявлення про правову дійсність. На думку дослідника, найбільшого поширення така форма деформації правосвідомості набуває під час проведення виборів або референдумів і супроводжується використанням широких можливостей засобів масової інформації та реклами щодо впливу на суспільну думку [14, с. 59]. На наше переконання, поняття правової демагогії є близьким, проте не тотожним категорії «деформації правосвідомості», вони, скоріше, перебувають у співвідношенні «причина – наслідок». Правову демагогію варто розуміти як юридично значущий вплив на знання, почуття та дії людей. Правова демагогія є «напівправдою», яка потрібна для того, щоб «прикрити» обман, і використовується вона не лише в політичній діяльності для досягнення певних цілей, нерідко корисливих. Прикладом правової демагогії можуть слугувати заклики відновити в Україні такий вид кримінального покарання, як смертна кара. Усі пропозиції стосовно відновлення норм, що її визначають, у Кримінальному кодексі України С.І. Мінченко цілком слушно вважає безпідставними та виключно піаром окремих політичних діячів [15, с. 29]. Своєю чергою правова демагогія впливає на суспільну правосвідомість, породжуючи такі деформації, як правовий ідеалізм і правовий дилетантизм.

Висновки. Отже, процес трансформації більшості наявних суспільств у «суспільства ризику» не оминув і Україну, яка сьогодні до того ж переживає складний період існування власної державності. Активного впливу зовнішніх і внутрішніх ризиків зазнає суспільна правосвідомість, унаслідок чого відбувається ушкодження її елементів. Для деформованої правосвідомості характерне неадекватне відображення правової реальності. Правосвідомості сучасного українського суспільства найбільше притаманні такі види деформацій, як правовий ідеалізм, правовий інфантилізм, правовий конформізм і правовий нігілізм, які відображають полярне ставлення до права – від

абсолютизації його ролі в суспільному житті до повного заперечення, що загалом має негативні наслідки як для самих носіїв деформованої свідомості, так і для держави й суспільства загалом.

Список використаних джерел:

1. Тихомиров Ю.А. Правовое сознание в условиях социальной динамики. *Государство и право*. 2020. № 3. С. 37–47. URL: <https://doi.org/10.31857/S013207690008682-2>.
2. Тимошенко В.І. Деформована правосвідомість як передумова протиправної поведінки. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2020. Т. 31(70). № 4. С. 27–32. URL: <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2020.4/05>.
3. Требін М.П. Правосвідомість громадян України: стан та види деформації. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2009. Вип. 23. С. 59–62.
4. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія. Харків : Право, 2008. 288 с.
5. Пастушенко О.В. Деформація правосознання как социальное явление. *Культура народов Причерноморья*. 2012. № 237. С. 169–172.
6. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. ; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
7. Крижановський А.Ф. Правовий цинізм у юридичній сфері. *Правове життя сучасної України : тези доповідей учасників міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу Одеської національної юридичної академії, м. Одеса, 21–22 травня 2010 р.* Одеса : Фенікс, 2010. С. 64–66.
8. Малиновский А.А. Злоупотребление субъективным правом как юридический феномен : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2008. 52 с.
9. Суходоля М.В. Фактичний стан правової культури населення України як відображення деформованої правосвідомості. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 200–204. URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.35>.
10. Волошенко О.В. Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2000. 16 с.
11. Михайліна Т.В. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи : монографія. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. 312 с.
12. Сировацький В.І. Деструкція правосвідомості та шляхи її виправлення як об'єкт філософсько-правового аналізу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Львів, 2013. 20 с.
13. Бурдоносова М.А. Теоретичні аспекти правового ідеалізму та правового нігілізму : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 20 с.
14. Ткачук А.С. Деформації правосвідомості: їх сутність та наслідки. *Актуальні проблеми політики*. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 43. С. 56–63.
15. Мінченко С.І. Кримінологічні погляди на смертну кару в Україні та світі. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2018. № 4. С. 28–38.